

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

МИХАЛІЦИН Павло Євгенійович

УДК 94 (100) «03»: 821.14'02-21

**ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ НАЗІАНЗИНА ЯК
РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТРАГЕДІЇ «СТРАЖДЕННИЙ ХРИСТОС»)**

Спеціальність – 07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2012

Дисертацією є *рукопис*

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
СОРОЧАН Сергій Борисович,
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна, завідувач кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
БОЛГОВ Микола Миколайович,
Белгородський державний національний
дослідницький університет, м. Белгород, Російська
Федерація, завідувач кафедри всесвітньої історії і
закордонного регіонознавства

кандидат історичних наук
ФОМІН Михайло Володимирович,
Харківський торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного
університету, доцент кафедри туризму і соціальних
наук

Захист відбудеться 21 грудня 2012 р. о «___» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, площа Свободи, 4, аудиторія V-58.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (61022, м. Харків, площа Свободи, 4).

Автореферат розісланий «___» _____ 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради



В. С. Майстренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Кінець XX та початок XXI ст. позначені підвищеним інтересом до проблем вивчення історії Візантії як унікальної християнської імперії, заснованої на принципах римської державності та кращих досягненнях язичницької грецької культури. Складність поєднання таких, на перший погляд, несумісних складових візантійського суспільства обумовлює для сучасних дослідників необхідність перегляду старих методів і підходів при вивченні цього історичного феномена. На зміну безликим соціально-економічним і абстрактним суспільно-політичним моделям побудови історичної дійсності приходять методи та концепції, які все більше уваги приділяють ролі особистості в історії, аналізу її свідомості, психології, внутрішнього світу. Це дає можливість як поглибити предмет вивчення конкретної історичної проблеми чи явища, так і суттєво розширити межі об'єкта досліджуваної історичної дійсності, що підводить історика до проблеми виходу за межі звичного історичного дискурсу, до конструктивного використання досягнень із суміжних з історичною наукою областей знань.

Спробою такого підходу є дане дисертаційне дослідження, в якому комплексно висвітлюються історичні, філологічні, культурологічні та теологічні аспекти літературної спадщини Григорія Назіанзина (Богослова) [330-390 pp.] – одного з видатних представників християнства доби ранньої Візантії, який справив значний вплив як на історію розвитку християнської Церкви та її віровчення, так і на формування та генезу усієї візантійської культури. Особливе місце в цій спадщині займає трагедія «Χρῑστὸς πάσχων» («Christus patiens», «Стражденний Христос») як пам'ятка історико-культурологічної і теологічної полеміки другої половини IV ст. Мабуть через певні сумніви щодо автентичності, цей твір ніколи повністю не було перекладено російською та українською мовами, а присвячені йому вкрай рідкісні російськомовні наукові розвідки або не виходили за межі теорії літератури, або ж стосувалися вузько-специфічних теологічних питань. Таке становище обумовило необхідність появи спеціального дослідження, в якому було б здійснено комплексний історико-філологічний, культурологічний і теологічний аналіз цієї трагедії в контексті літературної спадщини Григорія Назіанзина і всієї ранньовізантійської культури.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах комплексної наукової теми «Історія і археологія Причорномор'я і Середземномор'я в античну та середньовічну епохи» № 79010965.

Об'єктом дослідження є літературна спадщина Григорія Назіанзина, а саме трагедія «Стражденний Христос».

Предмет дослідження – історико-культурне значення трагедії «Стражденний Христос» як у контексті літературної спадщини Григорія Назіанзина, так і в історії культури Візантії другої половини IV ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 362 р. до 80-х рр. IV ст. Вибір нижньої хронологічної межі дослідження обумовлений оприлюдненням 17 червня 362 р. імператором Флавієм Клавдієм Юліаном едикту про заборону викладацької діяльності для християнських професорів. Цей едикт став найбільш потужним стимулом для створення літературних творів, подібних до трагедії «Стражденний Христос», в яких активно використовувалася лексика давньогрецьких класиків. Такі твори *a priori* могли б стати альтернативою класичній давньогрецькій літературі у винятково християнській школі, яка щойно починала своє становлення. Крім того, обрана нижня хронологічна межа збігається з початком літературної діяльності Григорія: у 362 р. він написав свої перші Слова (1-3, 15).

Верхня хронологічна межа відповідає часу відходу Григорія Назіанзина від активної громадської діяльності та активізації діяльності літературної, яка завершилася з його смертю наприкінці 389 р. або на початку 390 р. Саме впродовж 80-х рр. IV ст. Григорій написав більшість своїх поетичних творів і листів до різних осіб. Також саме в цей час відомий опонент Григорія Аполлінарій Лаодікійський пише теологічні трактати, що стали неприйнятними для офіційного віровчення, використовуючи при цьому різні поетичні жанри, що не могло не викликати відповідної реакції з боку Назіанзина у вигляді центонної драми «Стражденний Христос».

Мета дисертації полягає у спробі визначення місця і значення літературної спадщини Григорія Назіанзина в історико-культурному контексті ранньовізантійського суспільства другої половини IV ст. на підставі комплексного історико-філологічного, культурологічного та теологічного аналізу трагедії «Стражденний Христос».

Відповідно до поставленої мети визначені наступні науково-дослідницькі завдання дисертації:

- узагальнити стан вітчизняних досліджень щодо атрибуції трагедії «Стражденний Христос» у зіставленні із зарубіжною історіографією даної проблеми;
- виділити основні моменти громадської діяльності Григорія Назіанзина в історичному контексті життя візантійського суспільства другої половини IV ст.;
- охарактеризувати константинопольський період його життя (як найбільш значимий у церковному і громадському відношенні) та уточнити юрисдикційний статус Назіанзина;
- проаналізувати літературну спадщину Григорія (особливо поезію) і визначити місце, яке належить у ній трагедії «Стражденний Христос»;
- виявити культурно-історичні передумови виникнення трагедії «Стражденний Христос»;
- визначити основні цілі створення цієї трагедії;
- оцінити літературну вартість твору та проаналізувати його структуру;
- простежити подальшу долю цієї драми в історії візантійської культури;

- здійснити комплексний аналіз основних теологічних (христологічних, тріадологічних та маріологічних) аспектів твору в порівнянні з іншими роботами Григорія Назіанзіна;
- оцінити значення спадщини Григорія в історико-культурному контексті Візантії другої половини IV ст.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що вперше зроблено спробу комплексного дослідження спадщини Григорія Назіанзіна як культурно-історичного феномена в житті ранньої Візантії (за матеріалами трагедії «Стражденний Христос»), і полягає в тому, що:

- у максимально повному обсязі систематизована вітчизняна література щодо атрибуції трагедії «Стражденний Христос» і здійснене її порівняння із зарубіжною історіографією;
- запропонована уточнена класифікація поетичної спадщини Григорія Назіанзіна з винесенням в окремий клас його драматургічних робіт;
- переглянуто датування трагедії, запропоноване французьким дослідником Ш. Маньєном, згідно з чим *terminus post quem* написання «Стражденного Христа» визначається едиктом імператора Юліана від 17 червня 362 р.;
- обґрунтовано припущення про поетапне створення твору: перша редакція – в 60-ті (після 17 червня 362 р.), та остаточне оформлення трагедії – в 80-ті рр. IV ст.;
- виявлені культурно-історичні передумови виникнення центонної поезії в цілому й, зокрема, трагедії «Стражденний Христос»;
- сформульовано та конкретизовано цілі, що їх переслідував автор під час створення «Стражденного Христа»;
- вперше у вітчизняній історіографії було детально проаналізовано семантику античних ремінісценцій, що використовувалися при створенні трагедії, та встановлено як автор пов'язував її з новозавітною парафразою;
- визначено христологічні, тріадологічні та маріологічні аспекти твору в зіставленні з іншими текстами авторства Григорія Назіанзіна;
- вперше перекладені і проаналізовані Пролог трагедії (вірші 1-30) і фрагмент «Розп'ятий Ісус Христос на Голгофі» (вірші 727-842), причому переклад виконаний у поетичному вигляді, з дотриманням віршованого розміру грецького оригінального тексту.

Науково-теоретичне та практичне значення дослідження полягає в можливості застосування основних положень і висновків дисертації при створенні загальних і спеціальних курсів з історії Візантії, підготовці узагальнюючих і спеціальних праць, підручників, довідників, сайтів із пізньоантичної та ранньовізантійської історії. Отримані результати можуть бути використані в наукових, освітніх та Інтернет виданнях з історії християнства, а також при написанні статей, монографій та колективних досліджень, присвячених вивченню історії становлення і розвитку християнського світогляду та культури у Візантійській імперії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також були представлені в якості доповідей, матеріалів і тез на семи міжнародних наукових конференціях і семінарах, які проводилися в Харкові, Белгороді, Севастополі, Санкт-Петербурзі в 2005-2012 рр.

Публікації. Результати дисертації викладені в 16 наукових статтях, вісім з яких опубліковані у фахових виданнях ДАК України.

Структура та обсяг роботи. Дисертація побудована за проблемним принципом і складається зі вступу, трьох розділів і висновків. Загальний обсяг роботи становить 256 сторінок. З них 185 сторінок основного тексту, 51 сторінка – список джерел та літератури (448 позицій) і три додатки – 19 сторінок (грецький текст обраних фрагментів трагедії «Стражденний Христос», їх віршований переклад і стема рукописної традиції).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми і хронологічні рамки дисертації, сформульовано мету та завдання дослідження, визначено наукову новизну отриманих результатів і практичне значення роботи, повідомлено про апробацію дослідження і структуру тексту.

Перший розділ «Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження» присвячено аналізу наукової літератури та огляду бази джерел відповідно до теми дисертації, а також характеристиці методології і методів, використаних у дисертації.

Історіографія. Спеціальне дослідження трагедії «Стражденний Христос», що почалося з моменту її першого критичного видання, було пов'язане зі спробою ідентифікації (атрибуції) цього твору. Саме атрибуція стала тією головною проблемою, яка впродовж століть привертала найпильнішу увагу дослідників цієї візантійської літературної пам'ятки.

Власне, наукова дискусія щодо зазначеної проблеми розпочалася з 1542 р., коли римський видавець А. Бладус оприлюднив під ім'ям Григорія Назіанзина центон Евріпіда «Χριστὸς πάσχω». Хоча в середині XVI ст. Л. Г. Жіральді де Ферраре атрибутував твір Григорію Назіанзину, але вже з кінця XVI ст., ідентичність «Стражденного Христа» ставилася критиками під сумнів. У 1588 р. Цезар (Сесар) Бароній вперше висловив серйозні побоювання з цього приводу, атрибутуючи християнську драму Аполлінарію Лаодікійському (IV ст.). В подальшому такі дослідники, як А. Поссевіно, Ж. Ліпс, Р. Беллармін, І. Казабон не визнавали в своїх роботах авторства Григорія Назіанзина. У XVII ст. мала місце певною мірою схожа ситуація: частина дослідників заперечували приналежність твору Григорію (Ж.-Ж. Воссіус, Ф. Лаббе, Л. де Тільмон), а такі автори, як П. Лямбек, Ф. Комбефіс, К. Уден, Ж. А. Фабриціус знову реставрували ідею традиційної атрибуції.

Під впливом праць німецьких філологів та істориків літератури з початку XVIII ст. приналежність тексту Григорію Назіанзину знову була поставлена критикою під сумнів. У дослідженнях Л. Валькенаєра, Г. Ейхшадта, абата А. Б. Кайо заперечувалося авторство Григорія, а робота Дж. Августи і колективна праця В. Кеннеді, В. Блеквуда, А. Бразерс та ін. підтвердили автентичність цього твору.

У 1846 р., з виходом у світ першого видання критичної публікації грецького тексту трагедії Ф. Дюбнера, почався новий етап наукової полеміки навколо досліджуваного твору. Ця робота становила значну цінність з філологічної точки зору. Ф. Дюбнер, заперечуючи авторство Назіанзина, атрибутував драму Іоанну Цецу (XII ст.), автору «Книги історій» і непересічному коментатору «Іліади» Гомера. Новаторська гіпотеза Ф. Дюбнера була піддана справедливій критиці з боку Дж. Дональдсона, Ш. Маньєна та Ж. А. Ляляна, які у своїх працях досить переконливо захищали традиційну атрибуцію. Однак після видання А. Еліссена, що побачило світ в 1855 р. та повторювало текст Ф. Дюбнера та його критичні зауваження, майже ніхто не наважувався захищати ідентичність «Стражденного Христа». Втім такий стан справ тривав недовго. У 1863 р. вийшла збірка грецьких поем в перекладі Г. Лонгфелло, де автор відносить трагедію до творів Григорія Назіанзина, а дещо раніше, видаючи корпус робіт Великого каппадокійця, абат Ж.-П. Мінь приписав цей твір Григорію, єпископу Антіохійському (VI ст.). У 1866 р. німецький дослідник історії драматургії Д. Кляйн у своїй праці видав нарис історичної літератури на захист ідентичності драми Григорія Богослова, але в 1883 р. дослідник Дж. Брамбс оприлюднив роботу, в якій, на підставі вивчення метрики твору атрибутував трагедію іншому візантійському вченому-енциклопедисту – Феодору Продрому (1070/5-1153 рр.). Дослідження німецького історика та філолога Д. Дрезеке 1884 р. знову підіймає питання щодо авторства Аполлінарія Лаодікійського (IV ст.). У 1891 р. відомий візантиніст К. Крумбахер у своїй фундаментальній «Історії візантійської літератури» без будь-яких аргументів відніс час написання трагедії «Стражденний Христос» до XII ст., остаточно закріпивши своїм авторитетом цю гіпотезу в наукових колах того часу. Тим не менш, вже в 1893 р. Г. Гарбін у своєму дослідженні помістив «Стражденного Христа» серед справжніх творів Григорія Назіанзина.

Таким чином, критичні дослідження XIX ст. показали всю неоднозначність і складність проблеми ідентифікації трагедії з ім'ям будь-якого конкретного автора. З цією багатобарвною палітрою думок і суперечливих припущень наукова критика перейшла і в XX ст. Серед особливо значущих праць цього періоду необхідно вказати дослідження К. Хорни (який у якості можливого автора твору вказав нову для цієї проблеми фігуру – Константина Манассі (XII ст.)), В. Котас (французька дослідниця захищала традиційне авторство на підставі аналізу лексики та теології), Ф. Дальгера (цей видатний німецький візантиніст приписував трагедію Назіанзину), К. Гранде (у своїй монографії висловив припущення

про поетапне написання драми: перша редакція належить Аполлінарію Лаодікійському, друга і остаточно завершена невідомим автором на рубежі XI-XII ст.), Г. Хунгера (аналізуючи візантійську літературу епохи Комнінів, цей фахівець не зважився віддати перевагу будь-якій позиції з цієї проблеми) та ін.

У 1969 р. у відомій науковій серії «Християнські джерела» вийшла фундаментальна праця А. Тюільє, яка спричинила певний переворот в питанні щодо атрибуції трагедії «Стражденний Христос». Цей французький фахівець з усією скрупульозністю і високим ступенем наукової сумлінності зробив огляд практично всіх відомих на той момент історичних джерел і дійшов однозначного висновку про правомірність атрибуції трагедії Григорію Назіанзину. Свої висновки А. Тюільє обґрунтовує на результатах філологічного, історичного і, почасти, теологічного аналізу твору. Йому вдалося на підставі детального текстологічного аналізу реконструювати стемму рукописної традиції християнської трагедії з передбачуваним архетипом V ст. У 1978 р. Ж. Гросдід'є де Матон опублікував критичну статтю на видання А. Тюільє, в якій, не заперечуючи філологічної цінності цієї роботи, вказує на деякі фактичні неточності та помилки, не вважаючи можливим приписати авторство християнського центона Назіанзину.

У працях вчених 80-х рр. XX ст. Н. Кочева, К. Боні, ієромонаха Афанасія (Євтіча), К. Спелла та В. Горанднера викладена давня теорія про неможливість появи драми в IV ст. і ймовірність її створення в XII ст. Н. Кочев наводить малоімовірну думку грецького вченого К. Міцакіса про належність трагедії єпископу IV ст. Григорію Ниському. Новим словом у питанні ідентифікації твору стала стаття Р. Досталової, в якій дослідниця відносить твір до наукового кола архієпископа Євстафія Фессалонікійського (XII ст.), талановитого коментатора «Іліади» та «Одіссеї», відомого візантійського мемуариста. Зовсім несподівану версію походження трагедії виклав у своїй статті дослідник Л. Маккоул. На його думку, драма була створена в єгипетському середовищі в V або VI століттях. Глибокими видаються праці відомого італійського фахівця і знавця візантійської літератури А. Гарзії, що припадають на середину і кінець 1980-х рр. Цей дослідник на підставі так званого «палеографічного аргументу» схиляється до більш раннього датування трагедії, ніж XI-XII ст.

На початку 90-х рр. XX ст. ситуація з проблеми атрибуції повторюється: традиційне авторство відстоюють у своїх працях А. Тюільє, Ж. Бернарді та Ф. Трісоліо, а дослідниця К. Полман знову ставить під сумнів традиційну атрибуцію, тепер вже на підставі невідповідності характеру теології «Стражденного Христа» до теології Григорія Назіанзина. Певний інтерес представляє стаття Е. Фоллієрі, в якій італійська дослідниця на підставі вивчення збережених рукописів трагедії доходить висновку, що *terminus post quem* написання «Стражденного Христа» можна опустити до VIII-IX ст. Особливу увагу звертає на себе дисертація Дж. Сворта, в якій здійснено детальний аналіз паралелей між «Стражденним Христом» і творами різних візантійських авторів. Зовнішній доказ, який базується на

зазначеному аналізу, на думку Дж. Сворта, виглядає більш переконливим, ніж аналіз безпосередньо змісту твору або внутрішній доказ. Тим самим він доходить висновку, що думка К. Крумбахера та його послідовників про датування трагедії XI-XII ст. не є ґрунтовною, твір, поза сумнівом датується IV ст. і належить Григорію Назіанзину. Також досить значущою подією стало нове видання конкордансу для поезії Григорія Назіанзина, що вийшло в авторитетній серії «Corpus Christianorum» за редакції відомого фахівця з назіанзеніки Ж. Моссе, в якому трагедія була вміщена серед справжніх праць Назіанзина.

На другу половину 90-х рр. XX ст. припадає поява нових праць Ф. Трісоліо та А. Тюільє. Так, у 1996 р. у Флоренції побачила світ монографія Ф. Трісоліо, в якій італійський дослідник досить переконливо показує, що літературна структура «Стражденного Христа» несумісна з жодним з пізньовізантійських авторів, яким приписували п'єсу різні видання після XVI ст. Ця робота дала новий імпульс для обґрунтування традиційної атрибуції. Реакцією на монографію Ф. Трісоліо стала стаття А. Тюільє, написана в 1997 р. Французький фахівець, опираючись на висновки Ф. Трісоліо, стверджував, що ні Григорій Антіохійський, ні Феодор Продром, ні Іоанн Цец, ні Константин Манассі не можуть бути авторами цієї трагедії.

Отже, до кінця XX ст. питання про авторство досягло граничного ступеня поляризації: або твір належить Григорію Назіанзину і відноситься до IV ст., або його автор не відомий, а сама трагедія написана, швидше за все, в період XI-XII ст. Усі інші варіанти були визнані неспроможними через слабку аргументацію. Безумовно, подібна амплітуда коливань стосовно датування твору (майже 800 років!) не могла бути визнана задовільною з погляду наукової спільноти. Підтвердженням тому є відносно недавні праці низки дослідників, котрі багато в чому переосмислили багатовікову історію атрибуції цього візантійського твору. Серед них слід виділити одне з останніх досліджень Ф. Трісоліо, що вийшло в 2002 р. У цій праці авторитетний італійський науковець, детально аналізуючи візантійські найменування св. Діви Марії, що містяться в гоміліях, гімнах і літургіях, доходить висновку, що час написання візантійської трагедії «Стражденний Христос» не може бути віднесено до періоду XI або XII ст., а п'єса скоріше відповідає теології та поетичному стилю Григорія Назіанзина, авторство якого й відображено у рукописній традиції, несправедливо підданий сумніву лише останнім часом. Далі, в 2004 р. вийшла праця польського дослідника А. Войтілака-Хецена, в якій стверджується, що твір належить до пізньоантичного періоду, тобто до IV-V ст. Опубліковані в 2006 р. дослідження Б. Гровс та М. Веронезі датують драму IV ст., атрибутуючи її Григорію Назіанзину, причому другий автор ґрунтує свою думку на даних останніх досліджень А. Тюільє. Праця М. Центані, опублікована в 2007 р., вже однозначно пов'язує трагедію з ім'ям Григорія Назіанзина.

Отже, на початку XXI ст. у наукових колах намітилася досить стійка тенденція повернення до традиційної атрибуції трагедії «Стражденний Христос». Описана ситуація, що склалася з питання ідентифікації пам'ятки,

стосується, перш за все, праць західних вчених. У вітчизняних дослідженнях дореволюційної епохи, радянського і пострадянського часів, проблеми, пов'язані з цим твором, практично не висвітлювалися. Так, дослідники Л. А. Фрейберг, М. Е. Грабар-Пассек, А. П. Каждан, М. Л. Гаспаров та Е. Г. Рузіна, З. В. Удальцова бездоказово заперечують авторство Григорія Назіанзіна, приписуючи трагедію аноніму XI-XII ст. Дослідники А. Д. Алексідзе, А. І. Рубан, Ю. І. Рубан, ієромонах Діонісій (Шленов), А. М. Глущенко, А. Г. Дунаєв, Д. Є. Афіногенов і А. С. Десницький коливаються з прийняттям остаточного рішення, зважаючи на складність і неоднозначність проблеми. Виняток становлять праці С. С. Аверінцева, А. Д. Алексідзе, митрополита Іларіона (Алфєєва) і, частково, дослідження А. Спаського. Проте зазначені праці висвітлювали переважно питання, пов'язані з теорією літератури, мало торкаючись історичної та теологічної проблематики.

В цілому слід зазначити, що незважаючи на досить велике коло досліджень щодо проблеми атрибуції цієї візантійської літературної пам'ятки, лише в небагатьох випадках висвітлюються її історико-культурологічні та теологічні аспекти, що залишає широке поле для комплексного вивчення літературної спадщини Григорія Назіанзіна, яка представлена трагедією «Стражденний Христос».

Джерела. Зважаючи на специфіку нашого дослідження, ми змушені обмежитися виключно наративними джерелами. Вони можуть бути умовно розділені на дві групи: первинні, тобто безпосередньо твори Григорія Назіанзіна, і вторинні – різні свідчення пізньоантичних і середньовічних авторів щодо його літературної спадщини. Перша група джерел складається з палеографічного матеріалу, що склав основу подальших друкованих грецькомовних видань трагедії і перекладів цієї візантійської літературної пам'ятки різними мовами, а також зі свідчень Назіанзіна, що містяться в повному корпусі його творів. До другої групи належать: агіографічне свідоцтво біографа Григорія Назіанзіна, просопографічні нотатки Ієроніма Стридонського (347-419 pp.) та Суді (X ст.), а також згадки і цитації драми в творах Романа Мелода Солодкоспівця (VI ст.), Іоанна Дамаскіна (бл. 675 – бл. 749 pp.), Іоанна Мавропода (XI ст.), Ебед-Йєшу (XIII-XIV ст.) та інших авторів.

Стосовно реконструкції біографії та викладу подій громадської діяльності Григорія, то найбільш інформативними і репрезентативними на сьогодні залишаються його власні праці, особливо враховуючи той факт, що серед ранньовізантійських письменників він був одним із найбільш продуктивних християнських автобіографістів. Однак сам Григорій Назіанзін оприлюднив далеко не все зі своєї біографії щодо подробиць, які можуть зацікавити історика. Тому певний інтерес також становлять свідчення, як сучасників Григорія, так і пізніших істориків й письменників. На жаль, ці повідомлення про життя та діяльність Григорія не відрізняються достатньою інформативністю. Так, згадки Ієроніма, Руфіна (бл. 345-410 pp.), Філосторгія (бл. 368 – бл. 439 pp.) та Суді мають досить узагальнений

характер. «Житіє», написане за всіма законами античного панегірика Кесарійським пресвітером Григорієм (VI-VII ст.), також мало дає конкретної історичної інформації, а в основних своїх положеннях ґрунтується на автобіографічній поемі Назіанзіна «Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον» («Вірш, в якому святий Григорій переповідає своє життя»). Церковні історики Феодорит (393-457 pp.), Сократ (бл. 380 – бл. 450 pp.) та Созомен (V ст.) повідомляють лише про окремі епізоди життя Григорія, не заглиблюючись у деталі й подробиці. Також виняткову важливість для дослідження літературної спадщини Григорія Назіанзіна становить корпус його догматичних віршів (Carmina dogmatica) та знамениті «Слова про богослов'я» (27-31), за написання яких він згодом був названий «Богословом».

Внаслідок цього, на сьогоднішній день найбільш інформативними для історичного дослідження залишаються роботи самого Григорія, значна частина яких ще не перевидана на сучасному критико-джерелознавчому рівні. Стасовно цього трагедія «Стражденний Христос» перебуває в більш вигідному становищі, оскільки її останнє критичне видання А. Тюільє відповідає всім вимогам сучасної науки і дає дослідникам значний матеріал для подальшої роботи в цьому напрямку.

Методологія та методи дослідження. Методологічну основу дисертації складають принципи історизму й об'єктивності, системності та комплексності вивчення історичних явищ, що дає можливість вивчити спадщину Григорія Назіанзіна в історичному контексті та з урахуванням всієї відомої науці сукупності факторів, які вплинули на його творчість.

У роботі використані як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи. Вибір методів обумовлений формулюванням мети дисертаційного дослідження і постановкою конкретних евристичних завдань. Оскільки для з'ясування місця і значення літературної спадщини Григорія Назіанзіна в історії ранньої Візантії необхідно було детально проаналізувати його теологічні, суспільно-політичні та культурологічні погляди в конкретно історичному контексті, в нашій роботі першочерговим став історико-філологічний підхід, який передбачає використання лінгвістичного аналізу термінології цього візантійського інтелектуала. Крім цього, в роботі використовувалися історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний методи. Для викладення матеріалу було обрано традиційний історико-хронологічний метод, який в необхідних випадках супроводжувався ілюстративними експлікаціями.

Зазначені методи дали можливість проведення комплексного аналізу літературної спадщини Григорія Назіанзіна і, перш за все, матеріалів трагедії «Стражденний Христос», а також дозволили розглянути даний феномен в історико-культурному контексті.

У другому розділі «Громадська і літературна діяльність Григорія Назіанзіна» досліджено роль і значення Григорія як громадського діяча, а також з'ясовано місце його поетичної спадщини в історії ранньовізантійського суспільства.

У *першому підрозділі* наведена характеристика Григорія Назіанзина як громадського діяча Візантії другої половини IV ст. Значна увага приділяється літературній полеміці з імператором Флавієм Клавдієм Юліаном на прізвисько «Відступник» (361-363 рр.), внаслідок якої Григорію вдалося виробити і сформулювати основні принципи ставлення християн до культурної спадщини античності, за якими найкраще з цієї спадщини має стати фундаментом для розвитку християнської культури. У цьому підрозділі розглядається питання про церковно-канонічний статус Григорія Назіанзина. У спеціальній літературі Григорій фігурує як єпископ Назіанза, хоча офіційно він ніколи ним не був, проте в агіографії та гимнографії його ім'я асоціюється з Константинопольською кафедрою, що є цілком канонічно обґрунтованим. Особлива увага приділяється аналізу ролі Григорія як ідейного натхненника, організатора і голови Другого Вселенського собору. Відомості, перш за все, історичного характеру про складні перипетії цього собору, які він наводить у своїх словах, листах і автобіографічних поемах, є цінним, а часто і єдиним джерелом інформації з цього питання.

У *другому підрозділі* аналізується поезія Григорія Назіанзина як найважливіша частина його літературної спадщини. До наявних класифікацій поетичної спадщини Назіанзина пропонується додати окремий розділ, присвячений його драматургічним працям, до якого мають увійти поема «Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον» і трагедія «Χριστὸς πάσχω». Однією з головних особливостей його поезії є активне використання багатого поетичного багажу античності. Античними образами наповнені гомілії Григорія, значною є їхня присутність і в його ранніх епіграмах та віршах. Основні цілі створення поетичних творів Григорій Назіанзин виклав у вірші «Εἰς τὰ ἔμμετρα» («Про вірші свої»), написаному в останні роки життя. У цій своєрідній поетичній програмі перший та останній її пункти стосуються безпосередньо самого Григорія, другий пункт декларує дидактичну, а третій – полеміко-апологетичну мету його творчості, яка і була досягнута шляхом створення такого монументального твору, як трагедія «Стражденний Христос». Вирішення питання про час появи цієї унікальної пам'ятки ранньовізантійської літератури передбачає можливість поетапного її створення: перша редакція – в 60-х (після 17 червня 362 р.), а остаточне оформлення трагедії – у 80-х рр. IV ст. Запропонована поетапність обумовлена як внутрішньополітичними подіями життя Візантійської імперії, так і мінливостями особистої долі самого Григорія. Едикт від 17 червня 362 р., яким імператор Юліан (Відступник) заборонив християнським професорам викладання у візантійських школах, викликав негайну реакцію з боку Церкви. Такі представники християнської ідеології того часу, як Григорій Назіанзин і Аполлінарій Лаодікійський, пишуть твори, в яких класичний матеріал грецької літератури був вміло замаскований в християнське вбрання і міг бути використаний як навчальний посібник для школи, замінивши собою античних класиків. Однак раптова загибель Юліана та різкі зміни в житті Григорія стали передумовою того, що остаточне

оформлення трагедії завершилося лише після того, як Назіанзин пішов на спочинок у 80-х рр. IV ст. – час, коли він займався переважно поезією.

Отже, громадська та літературна діяльність Григорія Назіанзина сприяли формуванню того ідеологічного субстрату, який став основою всієї культурно-релігійної політики Візантійської імперії, де навіть на ринках і площах сперечалися про втілення Ісуса Христа. Таким чином можна переконливо стверджувати, що завдяки активній проповідницькій, літературній і пастирській діяльності таких особистостей, як Григорій Назіанзин, в історії Візантії завершився той епохальний процес, який сьогодні йменується «християнізацією імперії».

У третьому розділі «Історико-літературний і теологічний аналіз трагедії «Стражденний Христос»» здійснено докладний історико-літературний і теологічний аналіз цієї візантійської драми, який не тільки прояснює складне питання ідентифікації та датування, але й сприяє визначенню її місця в історії візантійської літератури.

У першому підрозділі детально розглянуто культурно-історичні передумови виникнення трагедії «Стражденний Христос». Після завершення епохи гонінь на християнство і остаточної зміни релігійної політики римської держави протистояння вже вмираючої, але все ще реально існуючої язичницької партії і християнства перейшло з суто політичної сфери в сферу культурно-ідеологічну. За таких непростих умов «тісної конкуренції» виникають цілком самобутні жанри вже християнської літератури – євангельська парафраза і християнські центони. З їхньою допомогою християнським інтелектуалам вдалося органічно вписати кращі досягнення язичницької літератури в контекст християнського благовістя, внести їх до своєї власної системи координат, пристосувати до своїх місіонерських цілей. При цьому одне з головних завдань, яке постало перед християнськими поетами і літераторами, полягало у спробі показати, що творчість греко-римських класиків була своєрідною підготовкою до власне християнської літератури, наповненої більш глибоким світоглядним змістом.

Одним із найяскравіших зразків цього жанру є трагедія «Стражденний Христос», яка буквально вся сплетена з античних ремінісценцій та євангельських алюзій. Вкладаючи в уста Богородиці (протагоніста драми) промови євріпидової Медеї і Гекуби, лікофронової Кассандри та інших персонажів, Григорій Назіанзин хотів показати, як фатальність маски античного театру долається християнським світоглядом. На сторінках трагедії, за задумом її автора, відбувається таємнича метаморфоза, що призводить до християнізації Евріпіда і всієї спадщини стародавньої Еллади. Читачеві надається можливість побачити, що зробили б Медея і Гекуба, якби вони були християнками. У цьому й полягала одна з стратегічних цілей (історико-культурологічна) написання твору. Крім цього, Григорій при створенні «Стражденного Христа» переслідував також полемічну і дидактичну мету.

Далі в підрозділі проаналізовано літературне значення і структуру твору. На обраному матеріалі показано використання античних ремінісценцій

в оповідній тканині твору та їх зв'язок з євангельськими алюзіями. Аналіз характеру використання цих ремінісценцій дав можливість зафіксувати цілком стійку семантичну схему трагедії: ремінісценції грецької драматургії зі своїм язичницьким змістом і сенсом → фактичний матеріал самої трагедії з новим змістом, що спричиняє євангельські і теологічні алюзії → безпосередньо євангельська парафраза.

Таким чином, було наочно показано, як автор, трансформуючи зміст античних ремінісценцій в оповідній тканині трагедії, пов'язує його з новозавітною парафразою. Семантика античних ремінісценцій, вміщених в якісно новий, християнський контекст, допомагає усвідомити теологічний сенс твору.

У другому підрозділі представлено аналіз теології трагедії «Стражденний Христос» в зіставленні з іншими творами Григорія Назіанзина. Аналіз обраних фрагментів драми показав, що для автора найбільш пріоритетними в христології є теми кеносіса, теопасхізма, рекапітуляції, теосіса, взаємоспілкування природних властивостей (*communicatio idiomatum*), які добре кореспондуються з іншими творами Назіанзина. Такі йменування Ісуса Христа в трагедії, як «Θεηγενὲς φῶς» («Богонародженне Світло»), «Σωτήριος» («Спаситель»), як і найменування «ὁ ὢν» («Суций»), є загальним місцем для всього христологічного вчення Григорія.

Тріадологічний аналіз драми показав, що вже в обраних уривках твору містяться основні елементи, характерні для всього тріадологічного вчення Григорія Назіанзина. За вченням Григорія, Трійця – це «Τρισοφαὺς Θεότητος» («Трісіянне Божество»). Для нього також очевидним є факт одноприродності Іпостасей Святої Трійці, а, отже, спільності Їх найменувань та властивостей. Отець і Син йменуються «ὁ ἄβιος» («Блаженними»), а разом з Духом – «Святими». Син Божий Ісус Христос йменується «Суций» – ім'ям, яким у Старому Завіті називався виключно Бог (יהוה). Він же і «Богонародженне Світло» – чим підкреслюється не тільки Його причетність до Божеського єства, але і Його іпостасна властивість – народження від Бога-Отця.

Завершує підрозділ аналіз маріології твору. Його результати дали можливість стверджувати, що ця тема тісно пов'язана з христологічним вченням і може розглядатися тільки в безпосередній єдності з ним. Аналіз також виявив характерні особливості маріологічного вчення трагедії, за якими св. Марія – Пренепорочна Діва, яка з причини особливої Божої обраності та особистого благочестя стала Матір'ю Бога Слова. Вона першою осягає найбільшу таємницю Боголюдства Її Сина. Лейтмотивом усього твору стало зображення душевної драми Богородиці, яка співстраждала мукам Ісуса Христа. У творі поряд з темою Богоматеринства зображуються і всі слабкості, почуття і смуток людського материнства св. Діви Марії. Особливо виділяється тема всиновлення Богородицею всіх віруючих в особі апостола Іоанна Богослова. Перелічені положення маріологічного вчення трагедії

перегукуються з подібними положеннями, викладеними в інших творах Григорія Назіанзина.

Таким чином, тільки на підставі комплексного аналізу всіх намічених пунктів дослідження стало можливим з'ясувати історичне значення цього твору в контексті не тільки літературної спадщини Григорія Назіанзина, а й усієї ранньовізантійської культури.

У **висновках** підведені підсумки дослідження.

Події IV ст. багато в чому стали переломним і знаковим явищем в історії Візантійської імперії. В цей час відбувається зміна культурно-історичної парадигми: імперія змінює свою ідеологію, відмовляючи язичницьким містеріям на користь християнського віровчення і богослужіння. Ця метаморфоза відобразилася практично в усіх сферах життя суспільства: політиці, культурі, культі, освіті, побуті тощо. Провідну роль у цьому складному процесі відіграли такі християнські інтелектуали, як Афанасій Александрійський, Василій Кесарійський, Григорій Ниський, Амфілохій Іконійський, Ієронім Стридонський, Аполлінарій Лаодікійський, Сінезій Кіренаїкський та інші. Перед ними постало непросте завдання здійснення синтезу античної культури і християнського світогляду. Історична ситуація того часу ускладнювалася як загостреним конфліктом з представниками язичницької ідеології, так і догматичними суперечками всередині християнської Церкви. Проте цим мислителям вдалося створити нову модель вже християнської культури, яка органічно сприйняла кращі досягнення античності.

Особливе місце в цьому переліку належить Григорію Назіанзину, який став одним із засновників та ідеологів християнської культури, що активно, з максимальною користю для християнства, використала багатющу спадщину античності. Слова (гомilії), поеми, епіграми, листи – все стало еталоном і незаперечним авторитетом для політиків, вчених, літераторів, учнів і простих візантійців усіх наступних поколінь. З особливою силою його поетичний талант розкрився в драматургії. Такі монументальні твори, як поема «Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον» і трагедія «Χρὶστὸς πάσχων», що складають окремий клас поетичної спадщини Назіанзина, показують глибину і майстерність Григорія як драматурга.

Трагедії «Стражденний Христос» належить особливе місце в літературній спадщині Григорія Назіанзина. Цей твір є єдиним в історії візантійської літератури прикладом власне християнської драми, складеної за всіма канонами античної драматургії. Проблема ідентифікації цього твору з творчістю Григорія Назіанзина стала причиною багатовікової полеміки з цього питання. В процесі її подолання наукове співтовариство розподілилося на два табори: перші дослідники визнають традиційне авторство трагедії, тобто приписують її перу Григорія і відносять час появи до кінця IV ст., інші – датують твір XI-XII ст. і не наважуються точно назвати ім'я її творця, приховуючи його за безликим «анонімом». Недостатнє висвітлення у працях супротивників традиційної атрибуції твору теологічної проблематики

трагедії багато в чому обмежило їх уявлення цієї проблеми. Саме співпадіння основних теологічних ідей «Стражденного Христа» з такими ж основоположними ідеями інших творів Григорія Назіанзіна дало новий сильний аргумент на користь традиційного авторства в руки таких дослідників, як В. Котас, Ф. Трісоліо та А. Тюільє. На сучасному етапі вивчення проблеми атрибуції трагедії «Стражденний Христос» позиція цих дослідників видається найбільш обґрунтованою.

При створенні цього твору Григорій Назіанзін переслідував цілком конкретні цілі: історико-культурологічну, полемічну і дидактичну. Саме з цим і пов'язаний досить широкий адресат християнської драми: вона призначалася не лише інтелектуалам-ерудитам, але всім, хто мав початкову шкільну освіту того часу, особливо ж молоді. При цьому не виключалась можливість використання твору як шкільного навчального посібника.

Основні античні ремінісценції Григорій запозичив із трагіка Евріпіда – драматурга, який зміг максимально загострити психологічний конфлікт зіткнення свободи волі людини і незмінності божественного провидіння людської долі. Трансформація змісту цих ремінісценцій від язичницького до християнського показує подолання невіршених проблем грецьких трагедій в якісно новий контекст християнської драми, що має наводити читача трагедії на цілком певні євангельські алюзії. Так замикається семантична схема твору, за якою сенс античних ремінісценцій, трансформуючись в оповідній тканині християнської трагедії, приводить до парафразованої євангельської оповіді. Таким чином, зумівши ввести класичну грецьку драматургію до шереги євангельських приготувань, Григорій заклав основи вже власне християнської драматургії.

Головні христологічні теми трагедії «Стражденний Христос» співпадають з магістральною лінією христології Григорія Назіанзіна, викладеною в інших його творах. Цей факт свідчить про теологічну єдність драми з усією літературною спадщиною Назіанзіна й підкреслює її полемічний характер як спрямованої одночасно і проти системи Арія, і проти вчення Аполлінарія Лаодикійського. Результати аналізу тріадології драми свідчать, що навіть в окремих уривках твору містяться основні елементи, які притаманні всьому тріадологічному вченню Григорія Назіанзіна. Аналіз маріології трагедії показав, що ця тема щільно пов'язана з христологічним вченням і може розглядатися тільки в безпосередній єдності з ним.

Таким чином, дисертаційне дослідження дозволяє встановити, що літературна діяльність Григорія Назіанзіна стала важливою ланкою, яка пов'язує спадщину античності з християнізованою візантійською культурою, а трагедія «Стражденний Христос», майстерно й органічно поєднавши у собі всю витонченість класичної грецької драматургії з глибиною ортодоксального віровчення, уособила новий вид візантійської літератури – християнську драму. Ця трагедія, що належить до жанру євангельської парафрази, виконаної в техніці центона, не призначалася для сценічної постановки, а замислювалася як драма для читання, в якій головне значення відводилося змістовним навантаженням. Подібні твори, що характерні для

ранньовізантійського періоду (IV-VI ст.), створили той інтелектуальний простір, який згодом зумовив завершення історичного процесу переходу від язичницької ідеології до християнської культури і світогляду у Візантійській імперії.

СПИСОК НАДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Михалицын П. Е. Иудейские памятники, апокрифы, аграфы о рождестве и личности Иисуса Христа / П. Е. Михалицын // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць / ред. кол. С. Посохов та ін. – Харків. – 2001. – С. 141-146.
2. Михалицын П. Основные цели создания трагедии «Χριστὸς πάσχω» («Страждущий Христос») / П. Михалицын // Вісник Чернігівського Державного Педагогічного Університету. – 2006. – №4. – С. 16-19. – (Серія: Історичні науки; вип. 34).
3. Михалицын П. Е. О христологических аспектах богословской системы Григория Назианзина (Богослова) / П. Е. Михалицын // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць / ред. кол. С. Посохов та ін. – Харків, 2006. – Вип. 9. – С. 26-32.
4. Михалицын П. Е. Трансформация смысла античных реминисценций в трагедии Χριστὸς πάσχω («Страждущий Христос») / П. Е. Михалицын // Проблемы истории, филологии и культуры. – 2006. – Т. 16 / 2. – С. 12-20.
5. Михалицын П. Е. Об историографии атрибуции византийской трагедии «Χριστὸς πάσχω» («Страждущий Христос») / П. Е. Михалицын // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2007. – №762. – С. 251-262. – (Серія: Історія; вип. 39).
6. Михалицын П. Мариология трагедии «Χριστὸς πάσχω» («Страждущий Христос») и ее сопоставление с мариологией Григория Назианзина (Богослова) / П. Михалицын // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць / ред. кол. С. Посохов та ін. – Харків. – 2007. – Вип. 10. – С. 202-213.
7. Михалицын П. Е. Культурно-исторические предпосылки возникновения трагедии Χριστὸς πάσχω («Страждущий Христос»): драматургическая инновация Григория Назианзина / П. Е. Михалицын // Дриновський збірник. – 2008. – Т. 2. – С. 69-75.
8. Михалицын П. Е. История атрибуции византийской трагедии «Christòs Páschōn» («Страждущий Христос») / П. Е. Михалицын // Східний світ. – 2010. – № 1. – С. 118-135.
9. Михалицын П. Е. Триадология свт. Григория Богослова и триадология трагедии «Χριστὸς πάσχω» («Страждущий Христос»). Сравнительный анализ / П. Е. Михалицын // Проблемы теологии. – 2006. – Вып. 3. – Ч. 2. – С. 63-72.

10. Михалицын П. Е. О христологических аспектах трагедии Χριστὸς πάσχων («Страждущий Христос») и их сопоставление с христологией свт. Григория Богослова / П. Е. Михалицын // Власть, общество и церковь в Византии: сб. науч. статей; [отв. ред. С. Н. Малахов; сост. Н. Д. Барабанов, С. Н. Малахов]. – Армавир, 2007. – С. 19-49.
11. Михалицын П. Е. Об основных целях создания и литературном достоинстве трагедии «Χριστὸς πάσχων» («Страждущий Христос») / П. Е. Михалицын // Древнее Причерноморье [под ред. И. В. Немченко и др.]. – 2008. – Вып. 8. – С. 249-255.
12. Михалицын П. Е. Император Юлиан глазами византийского интеллектуала IV века, или один эпизод из жизни свт. Григория Богослова / П. Е. Михалицын // Вестник Харьковской Духовной Семинарии. – 2011. – № 1 (1). – С. 48-53.
13. Михалицын П. Е. Христологические аспекты трагедии Χριστὸς πάσχων («Страждущий Христос») на материале Пролога (стихи 1-30) и их сопоставление с произведениями свт. Григория Богослова / П. Е. Михалицын // Религиозное мировоззрение в древнем и современном обществах: праздники и будни: тезисы докладов и сообщений / Национальный заповедник «Херсонес Таврический», Ягеллонский университет (Краков, Польша). – Севастополь, 2006. – С. 38-39.
14. Михалицын П. Е. Мариология трагедии «Страждущий Христос» / П. Е. Михалицын // Иоасафовские чтения: материалы III Международной научно-практической конференции, (Белгород, 21-22 декабря 2005 г.) / Правительство Белгородской области, Белгородско-Старооскольская епархия, Белгородский Государственный Университет. – Белгород, 2006. – С. 269-276.
15. Михалицын П. Е. Решение проблемы атрибуции византийской трагедии «ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΣΧΩΝ» («Страждущий Христос») в исследованиях А. Тюилье / П. Е. Михалицын // Мир Византии: материалы Международного научного семинара (Белгород, 27-28 окт. 2007 г.); [отв. ред. – сост. Н. Н. Болгов] / Федеральное агенство по образ., ГОУ ВПО «Белгородский Государственный Университет». – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. – С. 199-205.
16. Михалицын П. Христианские центоны как средство трансляции богословских идей в ранневизантийский период на примере трагедии «Χριστὸς πάσχων» («Christus patiens», «Страждущий Христос») / П. Михалицын // Материалы IV студенческой научно-богословской конференции Санкт-Петербургской православной духовной академии (Санкт-Петербург, 10-11 мая 2012 г.). – СПб.: Изд-во СПбПДА, 2012. – С. 278-290.

АНОТАЦІЯ

Михаліцин П. Є. Літературна спадщина Григорія Назіанзина як ранньовізантійський культурно-історичний феномен (за матеріалами трагедії «Стражденний Христос») – *Рукопис*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2012.

У дисертації на основі широкого кола джерел та наукової літератури, а також на підставі комплексного історико-філологічного, культурологічного й теологічного аналізу трагедії «Стражденний Христос», зроблена спроба визначити місце й значення літературної спадщини Григорія Назіанзина (330-390 рр.) в історико-культурному контексті ранньовізантійського суспільства другої половини IV ст.

У роботі зазначено, що літературна і громадська діяльність Григорія Назіанзина була спрямована на зміцнення церковних інституцій і православного віровчення, а також швидкого проведення процесу християнізації імперії. У дисертації вперше уточнюється класифікація поетичної спадщини Назіанзина. Новим словом у визначенні часу написання християнського центона є гіпотеза про його поетапне створення: перша редакція – 60-ті рр. IV ст. (після 17 червня 362 р.), а остаточне оформлення трагедії – 80-ті рр. IV ст. Під час дисертаційного дослідження були вперше сформульовані і конкретизовані цілі, які переслідував автор при створенні цього твору: історико-культурологічна, полемічна і дидактична. Вперше проведений аналіз характеру використання античних ремінісценцій дав можливість зафіксувати цілком стійку семантичну схему трагедії. Перший досвід комплексного аналізу теології християнської драми показав, що христологія, тріадологія і маріологія трагедії знаходяться в органічній єдності зі всією літературною спадщиною Назіанзина.

Ключові слова: Григорій Назіанзин, візантійська культура, теологія, християнська драматургія, трагедія «Χριστὸς πάσχων» («Christus patiens», «Стражденний Христос»), центон, євангельська парафраза.

АННОТАЦИЯ

Михалицын П. Е. Литературное наследие Григория Назианзина как ранневизантийский культурно-исторический феномен (по материалам трагедии «Страждущий Христос») – *Рукопись*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. – Харьков, 2012.

В диссертации на основе широкого круга источников и специальной литературы, а также на основании комплексного историко-филологического, культурологического и теологического анализа трагедии «Страждущий

Христос», предпринята попытка определить место и значение литературного наследия Григория Назианзина (330-390 гг.) в историко-культурном контексте ранневизантийского общества второй половины IV в.

В работе отмечается, что литературная и общественная деятельность Григория Назианзина была направлена на укрепление церковных институций и православного вероучения, а также на ускорение процесса христианизации империи. Его церковная и общественная деятельность как архипастыря столицы Византии и председателя Второго Вселенского собора была настолько значима в глазах благодарных потомков, что он навсегда вошел в агиографию и гимнографию с почетным титулом архиепископа Константинополя. Литературное наследие этого византийского интеллектуала способствовало формированию идеологического субстрата, который стал основой всей культурно-религиозной политики Византийской империи.

В диссертации впервые уточняется классификация поэтического наследия Назианзина. Новым словом в определении времени написания христианского центона является гипотеза о его поэтапном создании: первая редакция – в 60-е (после 17 июня 362 г.), а окончательное оформление трагедии – в 80-е гг. IV в. В ходе диссертационного исследования были впервые сформулированы и конкретизированы те цели, которые преследовал автор при создании этого произведения: историко-культурологическую, полемическую и дидактическую. Впервые проведенный анализ характера использования античных реминисценций дал возможность зафиксировать вполне устойчивую семантическую схему трагедии. Первый опыт комплексного анализа теологии христианской драмы показал, что христология, триадология и мариология трагедии находятся в органичном единстве со всем литературным наследием Назианзина.

Таким образом, диссертационное исследование позволяет установить, что литературная деятельность Григория Назианзина стала важным звеном, связывающим наследие античности с христианизированной византийской культурой, а христианская трагедия «Страждущий Христос», искусно соединившая в себе все изящество классической греческой драматургии с глубиной христианского вероучения, явила собой новый вид византийской литературы – христианскую драму. Подобные произведения, характерные для ранневизантийского периода (IV-VI вв.), создали то интеллектуальное пространство, которое впоследствии обусловило завершение исторического процесса перехода от языческой идеологии к христианской культуре и мировоззрению в Византийской империи.

Ключевые слова: Григорий Назианзин, византийская культура, теология, христианская драматургия, трагедия «Χριστὸς πάσχων» («Christus patiens», «Страждущий Христос»), центон, евангельская парафраза.

ANNOTATION

Mikhalitsyn P. E. The Literary Heritage of Gregory of Nazianzus as an Early Byzantine Cultural Historical Phenomenon (adapted from the tragedy “Suffering Christ”) – Manuscript

Dissertation for a candidate degree of historical sciences by specialty 07.00.02 – World History. – V. N. Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2012.

The idea of the thesis is to make a shot at determination of place and value of Gregory of Nazianzus's (330-390) literary heritage in the historical-cultural context of Early Byzantine society in the second half of IV century based on the wide variety of the sources and special literature as well as based on complex historical philological culturological and theological analysis of the tragedy “Suffering Christ”.

It is noted in the work that Gregory of Nazianzus's literary and public activities were aimed at strengthening of the church institutions and Orthodox doctrine as well as at the fastest Christianization process in the empire. The classification of Gregory of Nazianzus's literary poetic heritage has been specified in the thesis for the first time. A new dawn for determination of the time of writing of that Christian cento is a hypothesis for its phase-by-phase creation: the first version – in 60's (after 17 June 362) and the final revision of the tragedy – in 80's of IV century. In the course of the thesis research the purposes pursued by the author at creation of this writing were represented and concretized for the first time: historical-culturological, polemic and didactic one. It is the first time that the carried out analysis of the ancient reminiscences usage pattern gave a possibility to fix quite persistent semantic pattern of the tragedy. The first experience of the theology analysis of the Christian drama demonstrated that Christology, Triadology and Mariology of the tragedy stay in seamless unity with the whole literary heritage of Gregory of Nazianzus.

Key words: Gregory of Nazianzus, Byzantine culture, theology, Christian dramaturgy, the tragedy “Suffering Christ” («Χριστὸς πάσχων» («Christus patiens»)), cento, evangelic paraphrase.

МИХАЛІЩИН Павло Євгенійович

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ НАЗІАНЗИНА ЯК
РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТРАГЕДІЇ «СТРАЖДЕННИЙ ХРИСТОС»)

Спеціальність – 07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск: доктор історичних наук, професор
СОРОЧАН Сергій Борисович

Підписано до друку 6.11.2012 р. Формат 60×90¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Умовн. друк. арк. 0,9. Тираж 100 примірників.

Замовлення № 1026.

Надруковано у друкарні ФОП Тарасенко В.П.
Свідоцтво №24800170000043751 від 21.01.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
Тел./факс: (0572) 52-82-11